

Εβραϊκοί τόποι της Θεσσαλονίκης

Φωτεινή Κωνσταντινίδου
Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ιστορία της πόλης της Θεσσαλονίκης για περίπου πέντε αιώνες είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορία των Εβραίων της πόλης.

Σημαντικός σταθμός για την ιστορία της Θεσσαλονίκης είναι το 1430 όταν καταλήφθηκε από τους Τούρκους και το 1912 όταν απελευθερώθηκε από τον ελληνικό στρατό. Σημαντικοί σταθμοί για την ιστορία των Εβραίων είναι το 1492 όταν τους ξεφόρτωναν χιλιάδες οι караβέλλες διωγμένοι από την Ισπανία και το 1943 όταν τους ξαναφόρτωναν σε βαγόνια για να τους πάνε πια όχι σε καινούρια πατρίδα.

Αυτά τα 450 χρόνια ζωής των Εβραίων άφησαν ίχνη, εβραϊκούς τόπους που είναι σημάδια ανεξίτηλα για τη Θεσσαλονίκη. Η αγορά Μοδιάνο, η στοά Καραάσσο, οι βίλες κοσμήματα όπως η βίλα Μπιάνκα, η βίλα Μοδιάνο, η βίλα Αλλατίνη θα θυμίζουν το πέρασμα των Εβραίων συμπολιτών μου που με την τραγουδιστή γλώσσα τους έδιναν αλλιώτικο χρώμα σε μια ανατολίτικη πόλη που ήταν για αιώνες η Θεσσαλονίκη.

Επειδή η ιστορία της πόλης δεν είναι μόνο τα μνημεία και τα κτίρια αλλά οι άνθρωποι και τα έργα τους, θα αναζητήσω εβραϊκούς τόπους, τις συνοικίες που έζησαν, τους τόπους που εργάστηκαν και πρόκοψαν, τους τόπους ιδεών και αγώνων και τέλος τους τόπους που αναπαύτηκαν.

ΤΟΠΟΙ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Από τους Ρωμαϊκούς ακόμη χρόνους υπάρχουν αναφορές για την ύπαρξη Εβραίων στην πόλη. Ο πρύτανης της ιστορίας των Εβραίων της πόλης, ο J. Nehama, εικάζει ότι από το 140 π.Χ. έφθασαν Εβραίοι από τη μεγάλη παροικία της Αλεξάνδρειας. Είναι βέβαιο ότι ο Απόστολος Παύλος δίδαξε τη νέα θρησκεία στη συναγωγή των Εβραίων που είχαν μια οργανωμένη κοινότητα.

Επίσης τοποθετείται στα μέσα του 12^{ου} μ.Χ. αιώνα πάνω από την οδό Εγνατία κοντά Παναγία Χαλκέων συνοικία που ονομαζόταν συνοικία της παλαιάς Εβραϊδος. Σε αυτή την περιοχή και σε οικία Εβραίου υπήρχαν οι Καρυάτιδες της Θεσσαλονίκης, οι υπέροχες Incantadas που κατέκλεψε ο Muler. Κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους δεν έχουμε απομονωμένες συνοικίες Εβραϊκές αλλά ζούσαν ελεύθεροι στην πόλη απολαμβάνοντας ανεξιθρησκία. Οι Εβραίοι αυτοί μιλούν Ελληνικά και ονομάζονται Ρωμανιώτες. Η συγκέντρωσή τους σε συνοικίες γίνεται κατά τους Βυζαντινούς χρόνους, όταν ο θρησκευτικός φανατισμός των Χριστιανών διώκει συστηματικά τους

Οι περίφημες «Las Incantadas»

αιρετικούς της πίστης του Μωϋσή. Τότε συγκεντρώνονται όλο και περισσότεροι γύρω απ' τις συναγωγές τους στην κάτω πόλη κοντά στα τείχη που την περιέβαλαν. Και έτσι γύρω από την αρχαιότερη συναγωγή, την Έτσ Χαϊμ (δέντρο της ζωής) που βρίσκονταν κοντά στην πλατεία Ελευθερίας, έχουμε και την πρώτη ομώνυμη συνοικία. Εκεί λοιπόν έχουμε τον πυρήνα της Εβραϊκής μειονότητας στην πόλη. Η δεύτερη συνοικία που δημιουργείται πολύ αργότερα στα ύστατα χρόνια του Βυζαντίου είναι η συνοικία Baru στα τέλη του 14^{ου} αιώνα και ιδρύεται από τους Εβραίους Εσκενάζυ κοντά στην πρώτη εβραϊκή συνοικία που αναφέραμε. Οι Εβραίοι Εσκενάζυ προέρχονται από τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Αυτοί δε θα έχουν τίποτα κοινό με τους Εβραίους Ρωμανιώτες που θα συναντήσουν στην πόλη.

Έτσι πριν την μαζική έλευση των Εβραίων που θα γίνει το 1492, έχουμε τις πρώτες εβραϊκές συνοικίες, την Έτσ Χαϊμ και την Μπαρού.

Το 1430 η Θεσσαλονίκη καταλαμβάνεται από τα τουρκικά στρατεύματα με ηγέτη τον Μουράτ το Β' μετά από ολιγοήμερη πολιορκία. Μετά τις σφαγές και τις αιχμαλωσίες η πόλη δεν αριθμούσε πάνω από 7.000 με 8.000 κατοίκους.

Το 1492 η πόλις έχει περί τους 10.000 κατοίκους. Είναι κατεστραμμένη με πολλά σπίτια ακατοίκητα κοντά στο σημερινό κέντρο. Την χρονιά αυτή έχουμε το διωγμό των Ισπανοεβραίων από την Ισπανία.

Ο σουλτάνος Βαγιαζήτ ο Β' παρακινούμενος από τον αρχираβίνο της Κωνσταντινούπολης Ελιγιά Καγάη τους άνοιξε τις πύλες της επικράτειας και διέταξε τους κατά τόπους διοικητές να τους δεχθούν εγκάρδια.

Έτσι λοιπόν έρχονταν οι Ισπανοεβραίοι και στη Θεσσαλονίκη περίπου 15.000 με 20.000 και φέρνουν τα έθιμα και τη γλώσσα τους, τα Σεφαραδίτικα, μια παρεκφορά της Ισπανικής. Σεφαραδ είναι η βιβλική ονομασία της Ισπανίας.

Την εποχή εκείνη οι Έλληνες λίγοι τον αριθμό είναι διασκορπισμένοι στο πεδινό τμήμα της πόλης που ονομάζεται κάμπος, κυρίως κοντά στις εκκλησίες τους.

Οι Τούρκοι σαν κατακτητές επέλεξαν το καλύτερο τμήμα της πόλης, τα υψώματα της Άνω Πόλης που ήταν ευήλια, ευάερα και με θέα τον κόλπο.

Η παράδοση λέει ότι οι Τούρκοι για να επιλέξουν το σημείο που θα έκαναν το σπίτι τους άφηναν κρεμασμένο απ' το πρωί ένα κομμάτι κρέας. Αν το βράδυ δεν είχε μαυρίσει και γεμίσει μύγες και κουνούπια, το μέρος ήταν ευάερο και χωρίς υγρασία. Έτσι λοιπόν είχαν επιλέξει το λεγόμενο μπαϊρι, δηλαδή την Άνω πόλη και τις παρυφές της.

Στους Εβραίους άφησαν τη γύρω από τις ήδη υπάρχουσες συνοικίες, περιοχή που ήταν κοντά στα δυτικά τείχη της πόλης, στην Έτσ Χαϊμ και την Μπαρού.

Έτσι εξηγείται πως βρέθηκαν οι Εβραίοι στο μετέπειτα κέντρο της πόλης. Η περιοχή αυτή ήταν η πιο πυκνοκτισμένη, τα πιο κατεστραμμένα σπίτια, λόγω των τειχών δεν αερίζονταν και ήταν γεμάτη κουνούπια απ' τα έλη της Μπαρά, περιοχή κοντά στον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό. Τόπος δηλαδή που μειονεκτούσε. Το ίδιο συνέβη πολλούς αιώνες αργότερα όταν εγκατέστησαν τους πρόσφυγες της Μ. Ασίας στην Καλαμαριά που είχε στάσιμα νερά και πέθαιναν καθημερινά οι άνθρωποι από ελονοσία.

Θα ήταν άδικο να ισχυρισθούμε λοιπόν ότι οι Εβραίοι που εγκαταστάθηκαν στο σημερινό κέντρο της πόλης, και οι μικρασιάτες που πήραν οικόπεδα στην Καλαμαριά ευνοήθηκαν. Και οι Εβραίοι και οι πρόσφυγες Μικρασιάτες ήταν άξιοι και έκαναν τα οικόπεδα που τους έδωσαν περιζήτητα.

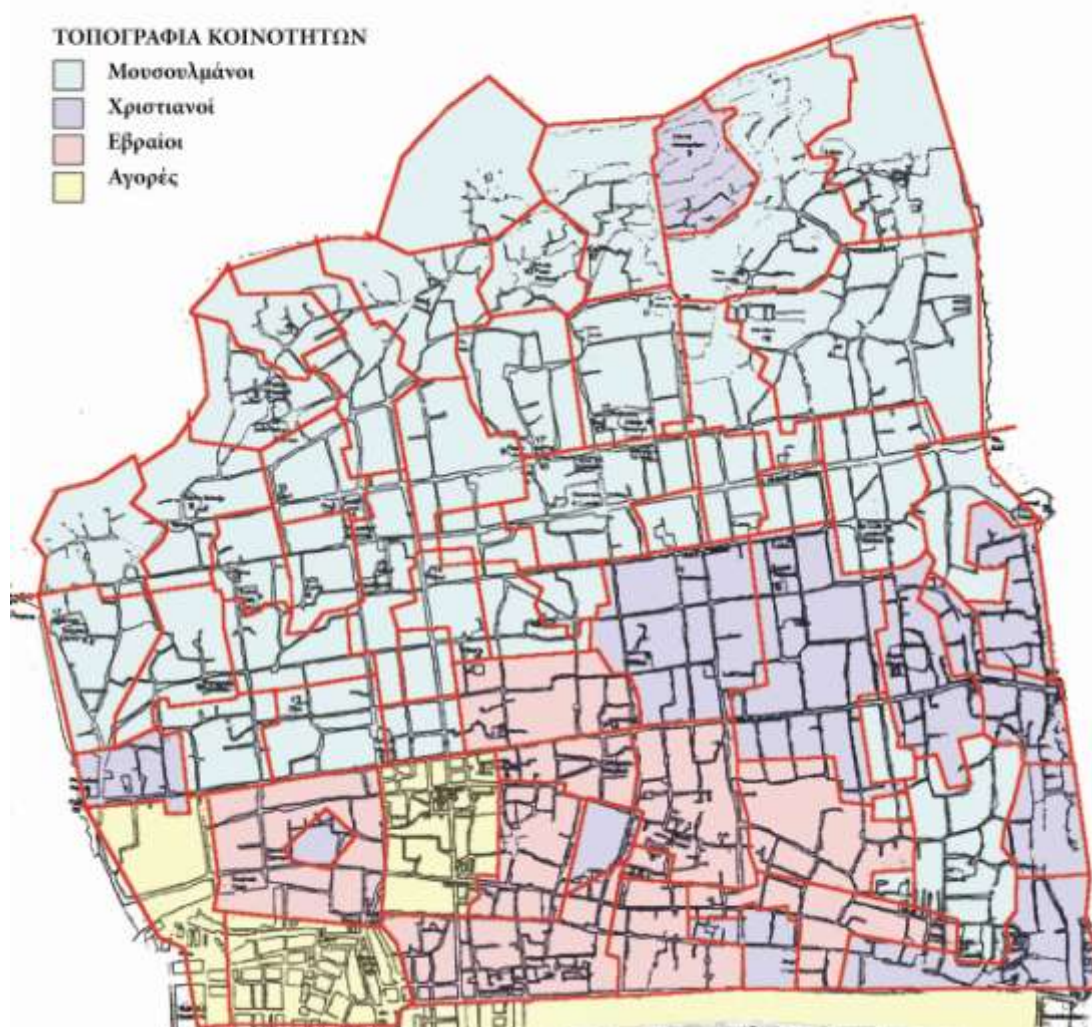
Η Θεσσαλονίκη πλέον με καινούριο αίμα αρχίζει πάλι να γίνεται σημαντική πόλη της αυτοκρατορίας όπως ήταν τα χρόνια του Βυζαντίου.

Το 1519 σύμφωνα με τουρκικές αρχειακές πηγές έχουμε 6.870 Τούρκους στην πόλη, 6.635 Χριστιανούς και 15.715 Εβραίους. Το 1520 με συναίνεση όλων των Εβραίων, Σερφαδιτών, Εσκενάζυ και Ρωμανιωτών ιδρύεται η συναγωγή Ταλμούδ Τορά, που θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο.

Τον αιώνα αυτό έχουμε την μεγάλη οικιστική εξάπλωση των Εβραίων στην πόλη. Γύρω από τις συνοικίες Έτσ Χαϊμ και Μπαρού γίνεται εγκατάσταση των Εβραίων εποίκων σποραδικά. Στα τέλη του 15^{ου} αιώνα

δημιουργείται η συνοικία Πούλια από Εβραίους της Απουλίας της Ιταλίας. Μέχρι τα μέσα του 16^{ου} αιώνα έχουμε και την μεγάλη εξάπλωση των Εβραίων στο σημερινό κέντρο της πόλης. Νοικιάζοντας ακατοίκητα σπίτια είτε εκτοπίζοντας Τούρκους και Χριστιανούς με καλές προσφορές για τα ακίνητά τους, ιδρύουν τις νέες συνοικίες. Στα παλιά Σφαγεία της πόλης ιδρύουν τη συνοικία Salhane (σφαγεία) πιο πάνω στα λουλουδάδικα τη συνοικία Kulhan (λουτρά). Εκεί, στο γνωστό χαμάμ, δημιουργούν πυρήνα εβραϊκό. Ήταν τέτοια η επικράτηση των Εβραίων στην συνοικία αυτή που μετονομάσθηκε το χαμάμ σε Yahudi hamam, όχι διότι το κάναν χρήση οι Εβραίοι αλλά γιατί ήταν σε εβραϊκό περιβάλλον. Στην περιοχή αυτή ακόμη και σήμερα στεγάζεται η εβραϊκή κοινότητα που αποδεικνύει ότι η συνέχεια της ιστορίας όσο κι αν τη διακόπτουν βίαια τα γεγονότα αφήνει τα ίχνη της δια μέσου των αιώνων.

Χάρτης της Θεσσαλονίκης του 1882-83

Συγχρόνως την ίδια εποχή η συνοικία Tophane (το πυροβολαρχείο) λόγω του υπάρχοντος πύργου, η συνοικία Καντί που κτίστηκε η συναγωγή Ταλμούδ Τορά που σήμερα είναι η αγορά Βλάχη και η Αγορά Μοδιάνο. Πιο πάνω η συνοικία Findink που σημαίνει φουντούκι.

Επίσης δημιουργούνται δυτικά που φθάνουν μέχρι την οδό Δωδεκανήσου οι συνοικίες Malta και Cedit που είναι δύο ξεχωριστές συνοικίες που ξεχώριζαν με το δυτικό τείχος. Με την κατεδάφιση του τείχους μετά το 1869 οι δύο συνοικίες αποτέλεσαν μία με την ονομασία Malta Cedit.

Η συνοικία αυτή παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον αναδεικνύοντας με τον καλύτερο τρόπο το κοσμοπολίτικο πρόσωπο της πόλης μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Κατά πλειονότητα κατοικείτο από Εβραίους, υπήρχαν μάλιστα και τρεις συναγωγές. Συγχρόνως όμως υπήρχε και μια παροικία Φράγκων όπως αποκαλούσαν τους Ευρωπαίους τότε. Άλλωστε η ονομασία της κεντρικής οδού Φράγκων, η καθολική εκκλησία που υπάρχει το καταδεικνύουν ακόμη και σήμερα.

Στο κέντρο της, σταυροδρόμι Συγγρού και Λ. Σοφού, υπήρχε η Οθωμανική Τράπεζα, σήμερα διατηρητέο κτίριο.

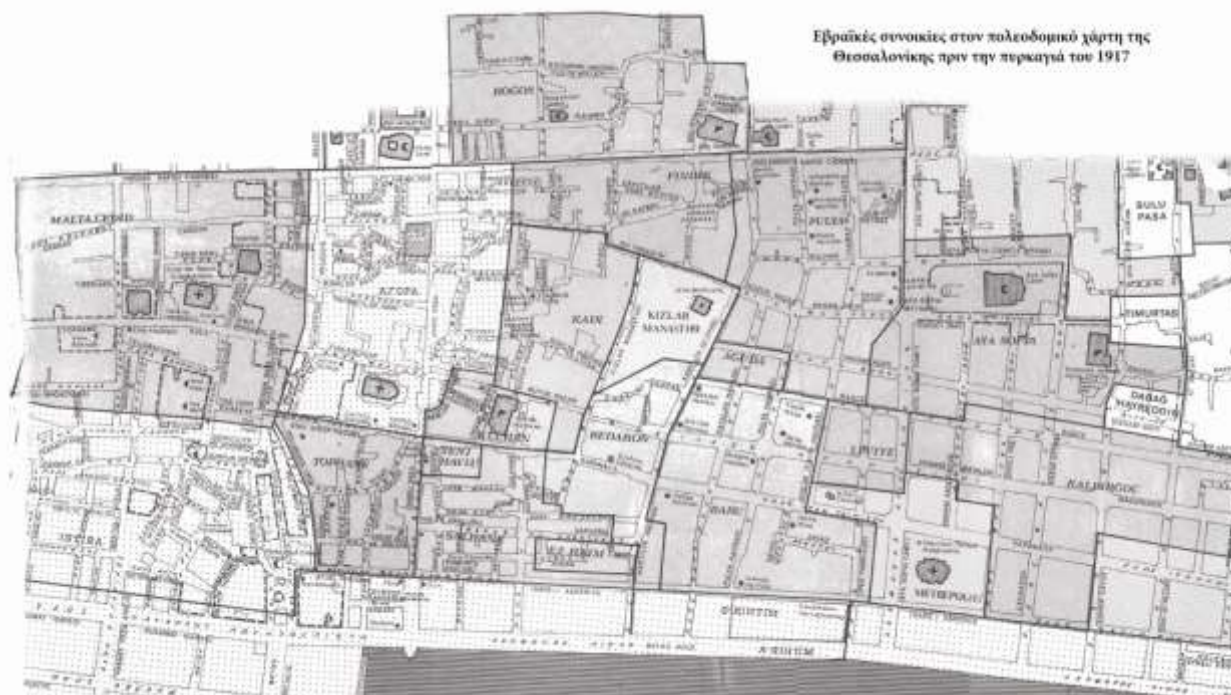
Στην οδό Συγγρού και Καθολικών γωνία, στο κτίριο που υπάρχει ακόμη, Εβραίοι επιχειρηματίες ίδρυσαν την Τράπεζα Θεσσαλονίκης. Μαζί με την κοντινή συνοικία του Αγίου Μηνά το ψηφιδωτό της πόλης έκλεινε αριστοτεχνικά.

Συγχρόνως την ίδια εποχή έχουμε τις μικρότερες συνοικίες Yeni Havlu (νέα αυλή) Acuda (προσευχή εβραϊκή) και Leviye.

Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα έχουμε την εδραίωση του εβραϊκού στοιχείου στην πόλη. Και δικαιολογημένα ονομάστηκε νέα Ιερουσαλήμ.

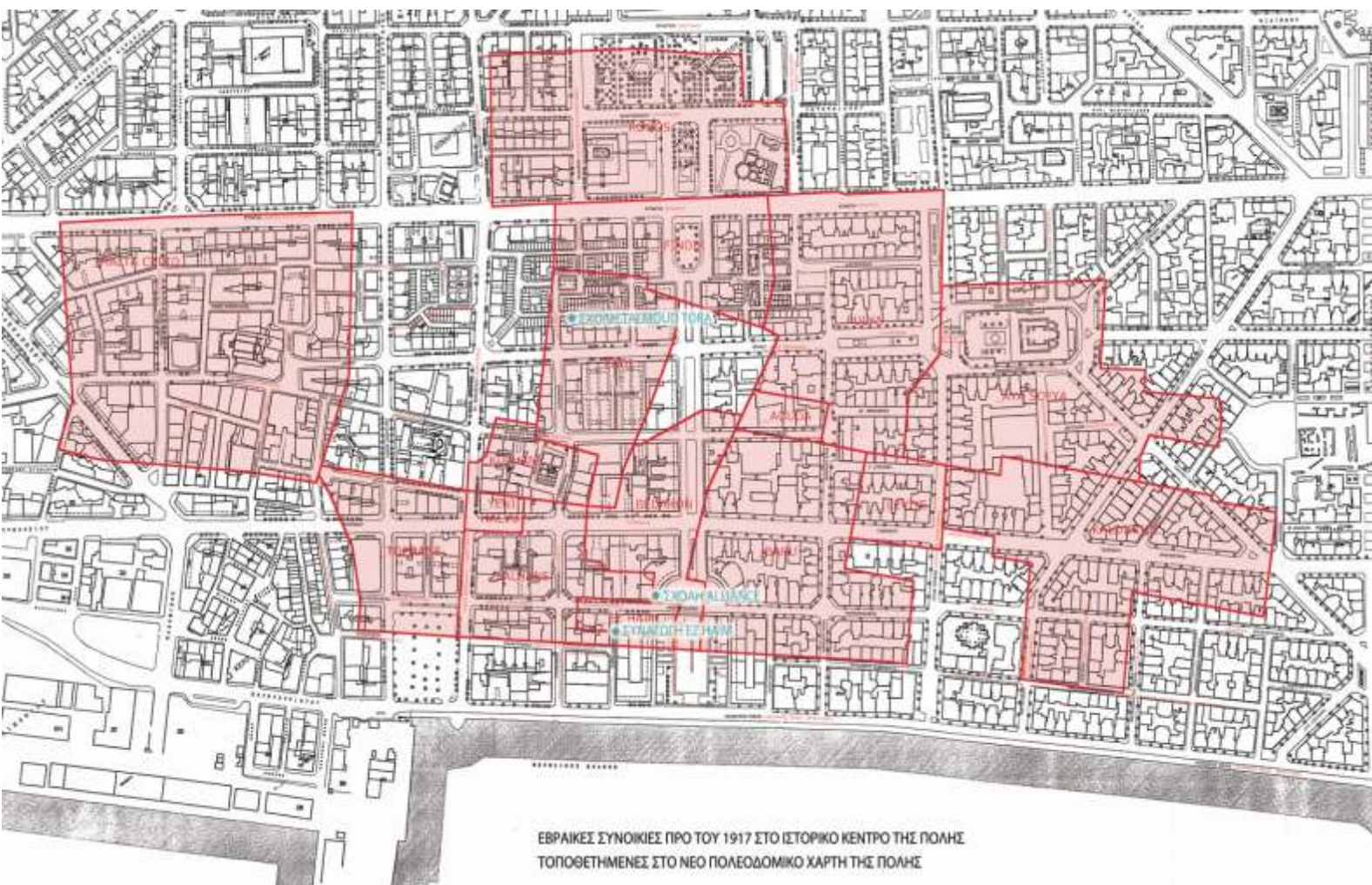
Αρχές του 17^{ου} αιώνα δημιουργείται η συνοικία Bedaron όπου είναι η πλατεία Αριστοτέλους. Στη συνοικία αυτή πολύ αργότερα τον 19^ο αιώνα ο ευεργέτης των Εβραίων και της πόλης γενικότερα ο Μωής Αλλατίνη θα ιδρύσει την σχολή Alliance στη θέση του σημερινού Ηλέκτρα Παλλάς. Στα μέσα του 17^{ου} αιώνα περνούν την Εγνατία οδό και ιδρύουν τη συνοικία Rogos η μόνη εβραϊκή συνοικία πάνω απ' την οδό αυτή που είναι στην περιοχή της Παναγίας Χαλκέων. Τέλος τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα εκτοπίζοντας Τούρκους και Έλληνες κατορθώνουν να πλειοψηφίσουν στις συνοικίες Αγία Σοφία και Kaldrigos φθάνοντας ανατολικά μέχρι την Π.Π. Γερμανού και Παύλου Μελά.

Αυτές είναι οι 16 Εβραϊκές ιστορικές συνοικίες που υπήρχαν πριν την μεγάλη πυρκαγιά του 1917.

Η παρουσίασή τους πάνω σε χάρτη της πόλης που έγινε στις αρχές του περασμένου αιώνα σύμφωνα με τη μελέτη του Β. Δημητριάδη από το βιβλίο του «Η τοπογραφία της Θεσσαλονίκης» δεν είναι επίκαιρη διότι τις προσδιορίζει με τις γύρω οδούς που σήμερα έχουν αλλάξει χάραξη ή που δεν ονομάζονται πια έτσι ή τέλος που η ονομασία τους έχει δοθεί σ' άλλους δρόμους. Για παράδειγμα η οδός Τσιμισκή με την τουρκική ονομασία Καπανάτζα, περνά μπροστά από την Μητρόπολη και συμπίπτει με την σημερινή Τσιμισκή στο ύψος του Αγίου Μηνά. Η Μακένζυ Κινγκ ονομαζόταν 17 Ιουνίου, η Ερμού δεν είχε διανοιχθεί και η Κομνηνών ήταν σε άλλη θέση.

Μεταφέροντας τις συνοικίες αυτές στο νέο πολεοδομικό σχέδιο της πόλης χρησιμοποιώντας σταθερά και αναλλοίωτα σημεία και των δύο χαρτών όπως η Καμάρα, η Αγία Σοφία, το Μπεζεστένι και άλλα έχουμε τις συνοικίες στο νέο πολεοδομικό και η θέση τους γίνεται πιο σαφής και εξηγήσιμη σήμερα.

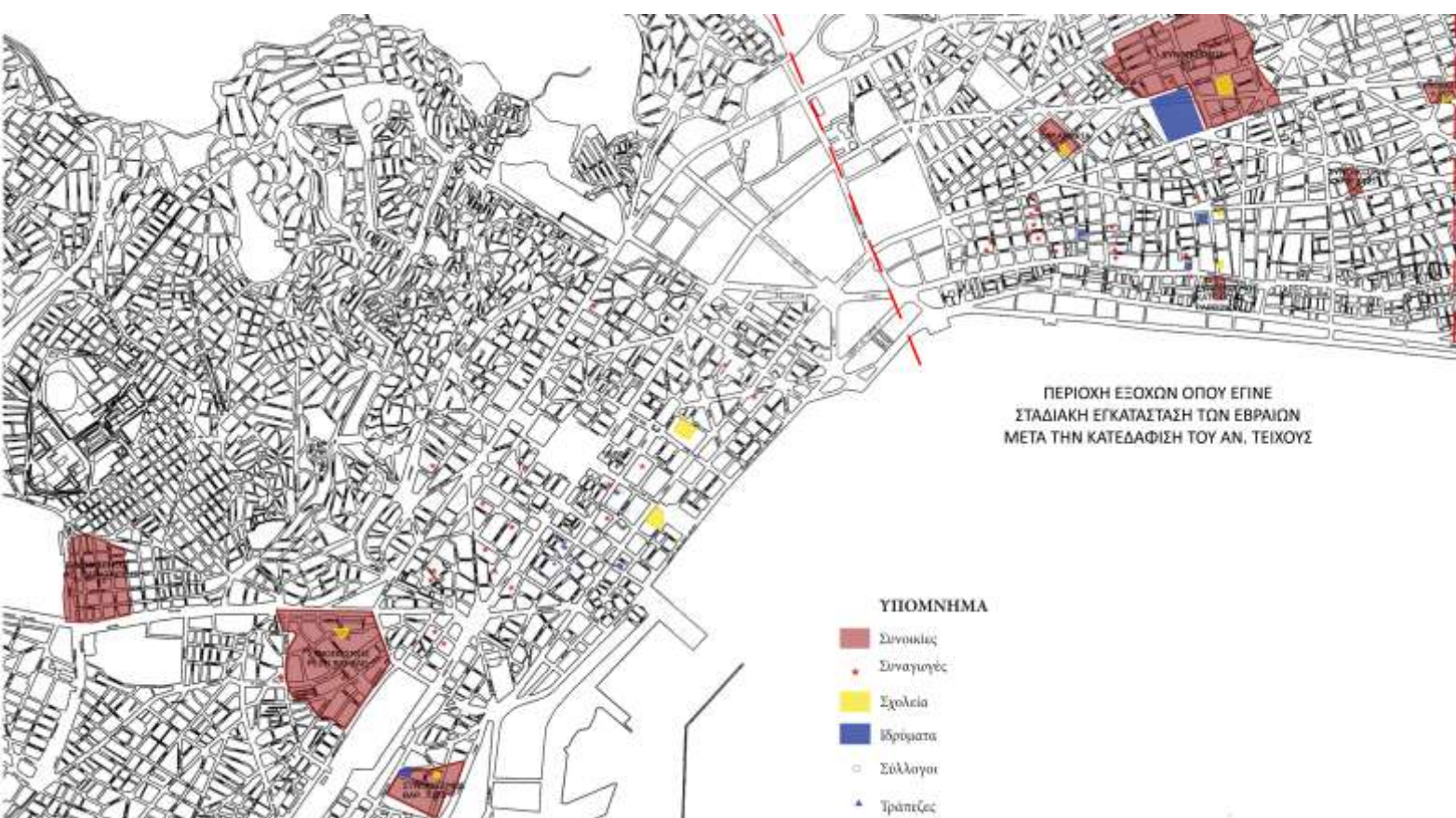
Η αρχή του τέλους των συνοικιών ξεκινά από το 1889 όταν κατεδαφίζεται το ανατολικό τείχος της πόλης. Οι πλούσιοι Εβραίοι κάτοικοι της πόλης κτίζουν βίλλες-πύργους στα παραλιακά οικόπεδα. Οι μεσοαστοί Εβραίοι αγοράζουν οικόπεδα σε όλη την περιοχή που ονομαζόταν εξοχές και ξεκινά απ' την σημερινή οδό Κουτατζογλίου και φθάνει μέχρι το Ντεπό.

Το 1890 έχουμε μεγάλη πυρκαγιά που κατακαίει τμήματα του κέντρου.

Τότε ο βαρόνος Χιρς που κατασκευάζει την σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης Βελιγραδίου χρηματοδότησε την κατασκευή κατοικιών στην

συνοικία που έχει το όνομά του στη δυτική πλευρά της πόλης κοντά στον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό.

Η εβραϊκή κοινότητα ιδρύει τη συνοικία της Καλαμαριάς στην ανατολική πλευρά της πόλης για τους πυροπαθείς. Ο συνοικισμός αυτός αποτελείται από 300 σπίτια ήταν λίγο πιο πάνω από την τεχνική σχολή Ευκλείδης.

Η πυρκαγιά όμως του Αυγούστου του 1917 ήταν εκείνη που έσπασε τις παραδοσιακές ιστορικές συνοικίες του ιστορικού κέντρου της πόλης. Στις 5 και 6 (νέο ημερολόγιο 18 και 19) Αυγούστου 1917, μια ασύλληπτη πυρκαγιά ερημώνει 1 εκ. τετραγωνικά μέτρα δομημένης έκτασης στο κέντρο της Θεσσαλονίκης. Καταστρέφονται 9.500 σπίτια και μένουν άστεγοι 53.737 Ισραηλίτες, 10.334 Χριστιανοί και 11.367 Μουσουλμάνοι.

Ο γραφικός μαχαλάς και κέντρο θρησκευτικής και κοινωνικής ενότητας των Εβραίων θα σβήσει για πάντα. Ποια ήταν η τύχη των ιδιοκτητών των οικοπέδων μετά την πυρκαγιά; Η πολιτεία ενδιαφέρθηκε για την σχεδίαση της

πόλης με το νόμο 1394/1918 τον Μάιο του εν λόγω έτους. Με το νόμο αυτό γίνεται και απαλλοτρίωση όλων των κτημάτων δίδοντας στους ιδιοκτήτες κτηματογράφα. Κατόπιν αφού ορίστηκαν τα τμήματα γης που προοριζόταν για δημόσια, δημοτικά και κοινωφελή κτίρια, τα υπόλοιπα οικόπεδα που προέκυψαν από το νέο πολεοδομικό σχέδιο δόθηκαν σε ανοικτές δημοπρασίες πλειοδοσίας. Είναι λογικό οι μικροϊδιοκτήτες με κτηματογράφο μικρής αξίας στα χέρια τους να μην έχουν δυνατότητα πλειοδότησης και έτσι αδικήθηκαν και περισσότερο οι Εβραίοι που ήταν πλειονότητα.

Συνοικία Χιρς

Η μαζική μετακίνηση του φτωχόκοσμου γίνεται στις νεοδημιουργηθείσες συνοικίες δυτικά και ανατολικά που είναι οι κάτωθι:

Α) Συνοικισμός 151 που δημιουργείται στη θέση του παλιού νοσοκομείου των Ιταλών 151.

Συνοικία 151

Β) Συνοικισμός Καραγάτς (φτελιές) λίγο πιο πάνω από την Ανάληψη.

Γ) Συνοικισμός Κάμπελ κοντά στην παλιά ταβέρνα του Κρικέλα.

Συνοικία Κάμπελ

Δ) Συνοικισμός 6. Μικρός συνοικισμός στις οδούς 25^{ης} Μαρτίου, Γαμβέττα και Εγνατίας.

Ε) Παραπήγματα Αγγελάκη και Στρατώνα. Πρόχειρα παραπήγματα εκεί που είναι το σημερινό δημαρχείο και φθάναν μέχρι την οδό Αγγελάκη.

ΣΤ) Ο συνοικισμός Ρεζί Βαρδάρ που βρισκόταν δυτικά ανάμεσα στις οδούς Λαγκαδά και Κολωνιάρη. Ο συνοικισμός μέχρι και τη δεκαετία του 60 ονομαζόταν Ραμόνα λόγω ενός ονομαστού καφενείου.

Ζ) Συνοικισμός Αγίας Παρασκευής. Εκεί μεταφέρθηκε η παλιά συναγωγή Έτς Χαϊμ. Ήταν απέναντι από τα κοιμητήρια της Αγίας Παρασκευής.

Τις ιστορικές συνοικίες του κέντρου τις αφάνησε η πυρκαγιά του 17. Το τέλος των εκτός κέντρου συνοικιών είναι το εξής: Οι Γερμανοί έβγαζαν σε πλειστηριασμό τις άδειες κατεδάφισης των άλλων εξωτερικών συνοικισμών, 151, Καλαμαριάς, Ρεζί Βαρδάρ κλπ και έτσι πολλά στρέμματα στις παρυφές της πόλης μετατράπηκαν σε μπάζα.

Σήμερα οι λίγοι εναπομείναντες Εβραίοι κατοικούν διασκορπισμένοι στην πόλη.

ΤΟΠΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΔΟΥ

Όταν το 1492 άρχισε η έλευση στη Θεσσαλονίκη των κατατρεγμένων Εβραίων της Ιβηρικής χερσονήσου, η πόλη ήταν ένα φάντασμα της παλαιάς ένδοξης ιστορίας της. Ο πληθυσμός της περί τις 10.000 αποτελείτο από Τούρκους που διοικούσαν μόνο, από Έλληνες που είχαν το στίγμα του υπόδουλου και λίγους εναπομείναντες Ενετούς.

Η Θεσσαλονίκη, με καινούριο πλέον αίμα, αρχίζει πάλι να γίνεται σημαντική πόλη της αυτοκρατορίας όπως ήταν τα χρόνια του Βυζαντίου.

Ποιοι ήταν οι λόγοι που έκαναν τη διαφορά στην ανάπτυξη της πόλης, οι νέοι κάτοικοι, οι Εβραίοι.

Πρώτον ήλθαν από χώρες που ζούσαν την αρχή της αναγέννησης. Ήδη όταν φεύγαν οι караβέλες με τους Εβραίους διωγμένους κάποιες άλλες

καραβέλες έφευγαν για τις μεγάλες ανακαλύψεις με πρώτο καπετάνιο τον Κολόμβο.

Ήταν επιστήμονες, τεχνίτες και άνθρωποι του εμπορίου με καλή οικονομική κατάσταση και μαζί τους άλλοι φτωχότεροι, εργάτες κλπ. που πλαισίωναν μια κοινωνία που μπορούσε να λειτουργήσει δημιουργικά.

Ο δεύτερος λόγος ήταν που ήλθαν προσκεκλημένοι και φιλοξενούμενοι από τον Σουλτάνο χωρίς αυτό να σημαίνει ιδιαίτερα προνόμια, δεν είχαν όμως προΐστορία εχθρότητας.

Τρίτον οι Εβραίοι της διασποράς είχαν δημιουργήσει στις πόλεις της Ευρώπης εμπορικούς οίκους με τους οποίους συνεργάστηκαν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ξαναδίνοντας ζωή στο λιμάνι της πόλης.

Τέλος, η ανασφάλεια που ένοιωθαν μετά από τόσους διωγμούς, τους έκανε ακόμη πιο εργατικούς.

Γνώστες της τέχνης του μαλλιού και γενικότερα του υφάσματος (ύφανση, βαφή, ράψιμο) ξεκίνησαν τις οικοτεχνίες τους που γρήγορα μετατράπηκαν σε επιχειρήσεις που προμήθευαν τον τουρκικό στρατό με στολές και αργότερα την ιδιωτική αγορά, φθάνοντας να κάνουν εξαγωγές υφασμάτων. Δεν είναι τυχαίο ότι τα μεγαλύτερα βαφεία υφασμάτων των Βαλκανίων που λειτουργούσαν μέχρι πριν λίγα χρόνια ήταν ιδιοκτησίας Εβραίων επιχειρηματιών.

Το νηματοουργείο των αδελφών Σαΐας χτισμένο το 1873

Πέρα από την τέχνη του υφάσματος γνώριζαν την τέχνη του μεταλλουργού. Επιδόθηκαν στην εξόρυξη ασημιού ώστε να γίνει η Θεσσαλονίκη που εκμεταλλευόταν τα ορυχεία της Σιδερόκαψας, η πόλη που διακινούσε τη μεγαλύτερη ποσότητα ασημιού της αυτοκρατορίας.

Επίσης ήταν γνώστες της τέχνης του δέρματος, του σιδηρουργού, της αλιείας και των εκρηκτικών. Οι πυκνοκατοικημένες περιοχές της δυτικής πόλης ήταν θορυβώδεις από τις μηχανές της ύφανσης, το σφυρί του σιδηρουργού και δύσοσμες από τις οικοτεχνίες της βυρσοδεψίας. Οι πιο φτωχοί Εβραίοι ήταν χαμάληδες, μικροπωλητές και γενικά ασχολούνταν με δουλειές του ποδαριού. Οι μικροπωλητές Εβραίοι με την τάβλα ήταν γραφική εικόνα μέχρι και τον περασμένο αιώνα.

Ανεξάρτητα ποια ήταν η επαγγελματική τους δραστηριότητα και ποια η οικονομική και κοινωνική τους θέση οι Εβραίοι χαρακτηρίζονται για την εργατικότητα και την τιμιότητά τους.

Εβραίος χαμάλης

Έχοντας επίσης ένα φυσικό λιμάνι, φορολογικές ελαφρύνσεις που πετύχαιναν με διομολογήσεις και επαφές με τα λιμάνια της Ευρώπης και της Ανατολής όπου είχαν μετοικήσει ή ζούσαν ομόθρησκοί τους, άρχισαν το εμπόριο δια μέσου θαλάσσης.

Συγχρόνως η Θεσσαλονίκη λόγω της θέσεώς της, που επικοινωνούσε με τον βορρά, το νότο και την πρωτεύουσα, Κωνσταντινούπολη, έγινε κέντρο του δια ξηράς εμπορίου.

Εβραίοι φορτώνουν καράβι

Το εμπόριο και οι βιοτεχνίες έφεραν την ανάπτυξη, τις επενδύσεις και κατ' ακολουθία τη ζήτηση χρήματος. Την εύρεση και διάθεση στην αγορά χρήματος ανέλαβαν οι πλούσιοι Εβραίοι της πόλης που έγιναν σαράφηδες, τραπεζίτες της εποχής. Κάποιοι δε εξουσιοδοτήθηκαν από τους Τούρκους στη συγκέντρωση των φόρων έναντι ετήσιου τιμήματος και με τα χρήματα χρηματοδοτούσαν αμπελουργούς, αλατοπαραγωγούς, βιοτέχνες. Έτσι λοιπόν οι Τούρκοι διοικούσαν την πόλη ενώ οι Εβραίοι διαχειρίζονταν την οικονομία της. Ήταν ένας καταμερισμός εργασίας που βόλευε και τις δύο πλευρές και η πόλη άνθησε.

Εκείνο που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι οι Εβραίοι δεν εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο και δεν έκαναν αγροτικές εργασίες. «Jidio cazaliniko, media cristianiko = Εβραίος χωριάτης, μισός χριστιανός». Έτσι δεν απομακρύνθηκαν από την πόλη, τις συναγωγές τους και την κλειστή εβραϊκή κοινότητα.

Η πραγματική όμως ανάπτυξη-έκρηξη γίνεται με τη βιομηχανική επανάσταση που ξεκινά από την Ευρώπη τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Τότε που η οικογένεια του Μωύς Αλλατίνι, ανθρώπου σπουδασμένου στην Πίζα και τη Φλωρεντία, ιδρύει τις πρώτες βιομηχανίες της πόλης, κεραμοποιίας, αλευρόμυλων. Η οικογένεια Μοδιάνο, κεραμοποιία, υαλουργία. Η οικογένεια Σαΐας πλεκτήρια στην παραλία.

Ενώ η οθωμανική αυτοκρατορία από την αρχή του 19^{ου} αιώνα βαίνει προς τη δύση της και χάνει εδάφη από επαναστατημένους υπόδουλους λαούς (Ελλάδα, Σερβία), η Θεσσαλονίκη ευημερεί και το εμπόριο προοδεύει με πρωταγωνιστές Εβραίους αλλά και Έλληνες επιχειρηματίες.

Ο μύλος Αλλατίνη χτισμένος το 1900 σε σχέδια του Β. Ποζέλλι

Μετά το 1890 η σιδηροδρομική σύνδεση της πόλης με την Ευρώπη και αργότερα με την Κωνσταντινούπολη, με ανάδοχο του έργου την εταιρεία του βαρώνου Χιρς, δίδει ώθηση στην οικονομία της πόλης. Τα καραβάνια μεταφοράς εμπορευμάτων αντικαθίστανται με τους γρήγορους συρμούς.

Οι πλούσιοι Εβραίοι, οικονομικοί παράγοντες της πόλης, ιδρύουν την Τράπεζα Θεσσαλονίκης που το κτίριο διασώθηκε από την πυρκαγιά του 1917 και υπάρχει ακόμη στην οδό Συγγρού.

Τράπεζα της Θεσσαλονίκης

Μετά την κατεδάφιση των ανατολικών τειχών το 1889, η πόλη αναπνέει. Πλούσιοι Έλληνες και Εβραίοι καθώς και Τούρκοι αξιωματούχοι κτίζουν βίλες-κοσμήματα ανατολικά της πόλης.

Θα ήταν όμως παράλειψη να μην αναφέρουμε ότι εκτός από την περιοχή των εξοχών υπήρχαν και συνοικισμοί που δημιουργήθηκαν μετά την πυρκαγιά του 1890 όπου υπήρχε φτώχεια και ανέχεια. Και είναι γεγονός ότι και προγενέστερα, η απογραφή του 1835 αποκαλύπτει ένα ποσοστό Εβραίων

από φτωχά σπιτικά, πολύ μεγαλύτερο από όλους τους άλλους. Οι δε υψηλοί αριθμοί γεννήσεων (σε σύγκριση με τους Χριστιανούς και τους Μουσουλμάνους) και η μικρή τους μέση ηλικία γάμου ενέτεινε το πρόβλημα. Και δεν πρέπει να λησμονηθούν οι Εβραίοι πρόσφυγες που κατέφευγαν στην πόλη μετά από το πογκρόμ στις χώρες της διασποράς τους. Η πλειονότητα των Εβραίων λοιπόν ήταν φτωχοί βιοπαλαιστές, γυρολόγοι, μικροεπαγγελματίες, λιμενεργάτες φημισμένοι, αγωγιάτες. Ίσως τα πλούσια αρχοντικά που έμειναν στην πόλη δημιούργησαν την εντύπωση ότι Εβραίος σημαίνει πλούσιος.

Μετά την απελευθέρωση της πόλης, η Θεσσαλονίκη από κέντρο της δυτικής οθωμανικής αυτοκρατορίας γίνεται συνοριακή πόλη, αποκομμένη από τη μεγάλη αγορά της Τουρκίας. Η πυρκαγιά όμως του 1917 ήταν η αρχή του τέλους της εβραϊκής κοινότητας. Μαζί με τα σπίτια κάηκε και το εμπορικό κέντρο όπου οι Εβραίοι είχαν για αιώνες τις επιχειρήσεις τους. Ακολούθησαν μεταναστεύσεις σε Παλαιστίνη, Ευρώπη και Αμερική και μετά από 25 χρόνια με την εφαρμογή της «τελικής λύσης» των Γερμανών η πόλη στερήθηκε την φιλοπρόοδη, εργατική και ιδιόμορφη κοινότητα των Εβραίων.

ΤΟΠΟΙ ΙΔΕΩΝ

ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΡΩΜΕΝΑ

Από την μαζική εγκατάσταση των Εβραίων στην πόλη το 1492 μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και κυρίως αρχές του 20^{ου} δεν υπάρχει άμεση συμμετοχή των Εβραίων στα πολιτικά δρώμενα. Εμμέσως όμως οι ισχυροί του χρήματος Εβραίοι οι οποίοι ήταν πολλές φορές πιστωτές της τουρκικής διοίκησης επηρεάζουν τα πολιτικά δρώμενα. Σε όλη όμως την διάρκεια της παρουσίας τους η εβραϊκή κοινότητα είχε ξεχωριστή εκλεγόμενη διοίκηση που φρόντιζε για τα θέματα των Εβραίων. Συγχρόνως οι ραβίνοι επείχαν θέση δικαστού για τις μεταξύ των Εβραίων αντιδικίες. Πολιτική θέση λαμβάνουν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα όταν τα διάφορα εθνικά κινήματα επεδίωκαν την ανεξαρτησία τους

από αυτοκρατορίες της εποχής. Η σιωνιστική ιδεολογία διέφερε από τα υπόλοιπα εθνικά κινήματα διότι οι Εβραίοι ήταν έθνος χωρίς πατρίδα.

Η σιωνιστική ιδεολογία απέβλεπε στην επιστροφή των Εβραίων στις παραδόσεις (εβραϊκή γλώσσα, αυστηρή τήρηση του εβραϊκού νόμου) και κυρίως ίδρυση κράτους στην περιοχή της Παλαιστίνης. Έτσι μέλη της κατ' εξοχήν θρησκευτικής Σχολής Ταλμούδ Τορά ίδρυσαν το σύλλογο Kadima. Δύο χρόνια νωρίτερα οι απόφοιτοι της προοδευτικής σχολής Alliance είχαν ιδρύσει σύλλογο και χαρακτηρίστηκαν «αφομοιωτικοί» διότι στόχος τους ήταν η αφομοίωση με την κοινωνία που είχε τότε οθωμανική διοίκηση και αργότερα ελληνική.

Το πολιτικό ρεύμα όμως που ταρακούνησε την ζωή της πόλης ήταν το εργατικό κίνημα που ξεσήκωσε όλους ανεξαρτήτως θρησκείας εργάτες μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων το 1908. Ήδη η Ευρώπη είχε επηρεασθεί από τις θεωρίες του Μαρξ. Οι αριστερές συζητήσεις μεταδόθηκαν και στην εβραϊκή κοινότητα. Ένας νεαρός Βουλγαροεβραίος τυπογράφος και δάσκαλος ονόματι Αβραάμ Μπεναρόγιας ίδρυσε μια ομάδα που ονομάστηκε Σεφαραδικός Κύκλος Σοσιαλιστικών Μελετών. Η ομάδα αυτή συνδεόταν με μια από τις βουλγαρικές σοσιαλιστικές παρατάξεις της πόλης. Ο Μπεναρόγιας και οι Εβραίοι οπαδοί του, πίστευαν πως η ιδέα μιας ομοσπονδίας ομοϊδεατών αγωνιστών από διαφορετικές εθνικές ομάδες ταίριαζε περισσότερο στις συνθήκες της αυτοκρατορίας.

Τα γεγονότα έδειξαν να δικαιώνουν την προσέγγιση του Μπεναρόγια. Ο κύκλος του, από Εβραίους εργάτες κυρίως, αρχικά συναντιόταν πάνω από μια αλβανική ταβέρνα και είχε μέλη τριάντα αγωνιστές. Η επιρροή του όμως στην πόλη γρήγορα αυξήθηκε, μετά την ογκώδη εργατική διαδήλωση της Πρωτομαγιάς του 1909. Εκείνο το καλοκαίρι η ένωση του Μπεναρόγιας οργάνωσε μια «μεγάλη διεθνή εργατική έκθεση» στους κήπους Μπεχτσινάρ. Η ομάδα του είχε πια όνομα: Ομοσπονδία (Φεντερασιόν) Εργατικής Αλληλεγγύης. Οι οθωμανικές αρχές είχαν περάσει ένα νόμο που απαγόρευε όσες οργανώσεις είχαν ιδρυθεί με εθνικά κριτήρια, αλλά επέτρεψαν τη

λειτουργία της Φεντερασιόν, γιατί ήταν νομιμόφρων προς την αυτοκρατορία και επαγγελλόταν τη διαθρησκευτική ενότητα.

Μετά από φυλακίσεις από την κυβέρνηση των Νεοτούρκων που φοβήθηκε το εργατικό κίνημα και αργότερα από κυνήγι από τις ελληνικές Αρχές και αφού επέζησε της Γερμανικής Κατοχής έφυγε στο Ισραήλ. Ο αγνός αυτός σοσιαλιστής που είχε μείζονα συμβολή στην ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος και της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος, κατέληξε με ένα περίπτερο που πουλούσε εφημερίδες στην Ιερουσαλήμ όπου και πέθανε το 1973.

ΤΟΠΟΙ ΑΝΑΠΑΥΣΗΣ ΝΕΚΡΩΝ

Τα τελευταία χρόνια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ανακαλύπτεται ταφικό μνημείο της εποχής του Αυτοκράτορα Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211) στην περιοχή της Καλαμαριάς. Το κείμενο της επιγραφής του μνημείου «τάφος Αβραάμ και συζύγου αυτού Θεοδότης» αποδεικνύει την ύπαρξη Εβραίων στην πόλη.

Μετά τη μαζική έλευση των Εβραίων από τους διωγμούς του Φερδινάρδου το 1492 η ταφή των νεκρών άρχισε να γίνεται οργανωμένα σε συγκεκριμένη περιοχή μέσα και έξω από τα ανατολικά τείχη της πόλης. Η εβραϊκή πίστη δεν επιτρέπει την ανακομιδή των νεκρών. Έτσι είναι αντιληπτό ότι δεκαοκτώ περίπου γενιές από την άφιξή τους το 1492 μέχρι τον βίαιο

Το εβραϊκό νεκροταφείο όπου σήμερα βρίσκεται το Α.Π.Θ.

διωγμό τους το 1943 το εβραϊκό νεκροταφείο είχε καταλάβει μεγάλη εδαφική έκταση. Μέχρι το 1912, το νεκροταφείο καταλάμβανε έκταση περίπου 324.000 τετραγωνικών μέτρων και προσέφερε ανάπαυση σε περισσότερους από 300.000 νεκρούς. Στα μνημεία τους ήταν χαραγμένες επιγραφές με αφιερώσεις, αναμνήσεις, ευλογίες και τις έσχατες ευχές των ζωντανών για αιώνια ανάπαυση.

Το περίγραμμα αυτής της αχανούς νεκρόπολης μπορεί να εντοπιστεί ακόμα και σήμερα. Τα ανατολικά όρια εκτεινόταν κατά μήκος του γηπέδου ποδοσφαίρου του ΠΑΟΚ και τα δυτικά ακολουθούσαν, κατά προσέγγιση, την οδό Παύλου Μελά. Τα νότια όρια τοποθετούνταν στο σημερινό Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, περιοχή όπου τότε βρισκόταν και ένα ορφανοτροφείο και ένας στρατώνας. Τα βόρεια όρια κατέληγαν στη συνοικία Σαράντα Εκκλησιές.

Η παλιά πόλη της Θεσσαλονίκης, συμπυγμένη μέσα στα όρια των μεσαιωνικών τειχών, είχε εξελιχθεί σε ένα λαβύρινθο στενών δρόμων και παρόδων. Μετά την κατεδάφιση του ανατολικού τείχους άρχισε το πρόβλημα ύπαρξης του νεκροταφείου. Η πιο λογική κατεύθυνση για τη μελλοντική επέκταση της πόλης ήταν προς τα νοτιοανατολικά, ακριβώς πέρα από το Εβραϊκό νεκροταφείο. Ήδη επί εποχής Σαμπρί πασά (τέλη 19^{ου} αιώνα) γίνεται η πρώτη απαλλοτρίωση για να διανοιχθεί η λεωφόρος Χαμιντιέ (σημερινή Εθνικής Αμύνης) και η σχολή Χαμιντιέ σημερινό κτήριο του Α.Π.Θ.

Το ζήτημα της απαλλοτρίωσης ξανατέθηκε μετά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917. Ο Γάλλος πολεοδόμος Εμπράρ οραματίστηκε τη μελλοντική ανάπτυξη της πόλης που θα εκτεινόταν πέρα από τα νοτιοανατολικά και τα βορειοδυτικά τείχη της. Κατέστη λοιπόν προφανές ότι το Εβραϊκό νεκροταφείο εμπόδιζε τον εκσυγχρονισμό αλλά και την επέκταση της πόλης. Το σχέδιο του Εμπράρ προέβλεπε συγκεκριμένα τη μελλοντική ανάπτυξη του Πανεπιστημίου και τη δημιουργία ενός τεράστιου πάρκου, το οποίο θα παρείχε πρόσβαση μεταξύ των παλιών και των νέων συνοικιών της πόλης.

Στα επόμενα χρόνια έλαβε χώρα σειρά βίαιων αντι-εβραϊκών επιθέσεων, γνωστές ως το πογκρόμ του Κάμπελ (από το όνομα ενός εβραϊκού συνοικισμού της πόλης που έγιναν αντισημιτικές ενέργειες). Η Ισραηλιτική Κοινότητα προσέφυγε στις αρχές. Οι προσπάθειες ωστόσο να διασωθεί το νεκροταφείο ήταν πια καταδικασμένες, όταν, το 1937, παραχωρήθηκε στο πανεπιστήμιο μια σημαντική έκταση περίπου 12.500 τετραγωνικών και σχεδόν αμέσως άρχισε η εκταφή των νεκρών υπό την εποπτεία του Αρχιραβίνου.

Λίγο μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Γερμανούς, στις 8 Απριλίου του 1941, μια ομάδα πολιτών, ανάμεσά τους και μέλη του δημοτικού

συμβουλίου, ζήτησε από τη διοίκηση των Ναζί την απαλλοτρίωση της συνολικής έκτασης του νεκροταφείου. Καθώς η απόφαση για την ολοκληρωτική καταστροφή της μεγάλης Εβραϊκής κοινότητας της πόλης είχε ήδη ληφθεί, οι Γερμανοί ήταν ιδιαίτερα πρόθυμοι να συναινέσουν. Τον επόμενο χρόνο ανακοινώθηκε στην Ισραηλιτική Κοινότητα μια διαταγή για την άμεση απαλλοτρίωση δύο μεγάλων εκτάσεων του νεκροταφείου.

Το νεκροταφείο επρόκειτο να καταστραφεί μετά την ολοκλήρωση των εκταφών. Η διαδικασία ήταν φρικτή, καθώς οι τάφοι καταστρέφονταν ανεξάρτητα από την παλαιότητα ή το ιστορικό ενδιαφέρον των επιγραφών.

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η καταστροφή του νεκροταφείου ήταν ένα μέρος του γενικότερου σχεδίου για την καταστροφή της ίδιας της κοινότητας. Η θέα αυτού του τοπίου του θανάτου συνέβαλε στην πτώση του ηθικού των Εβραίων. Ήταν σα να είχε διαρραγεί το τελευταίο σημείο επαφής με την πόλη.

Είναι αναπόφευκτο η μανία του πολέμου να σκοτώνει ανθρώπους, υπολήψεις, και να χάνονται περιουσίες.

Είναι πιθανόν να εξαντλήσει τη μανία αυτή μέχρι και την βεβήλωση νεκρών.

Είναι λογικό που αξιοποιήθηκε μια περιοχή υπέροχη για Πανεπιστήμια.

Δεν υπάρχει όμως ούτε μια απλή πλάκα-επιγραφή που να θυμίζει την ύπαρξη του νεκροταφείου, έτσι «εις μνήμην».

Σήμερα σε οικόπεδο της εβραϊκής κοινότητας στη Σταυρούπολη είναι το εβραϊκό νεκροταφείο, περιστοιχισμένο με ψηλά κυπαρίσσια, τόπο γαλήνης και ανάπαυσης των Εβραίων της πόλης. Ήσυχια περνούν οι συγγενείς και αφήνουν πετραδάκια στους τάφους των αγαπημένων τους.

Εκεί είναι θαμμένοι ο ανθρωπιστής και συνετός ιστορικός J. Nehama, ο ευεργέτης Σαούλ Μοδιάνο και πολλοί άλλοι. Εκεί είναι και το μνημείο των Εβραίων πεσόντων στον πόλεμο του σαράντα. Εκεί και το μνημείο του αντισυνταγματάρχη Φριζή.

Μέσα στην εποχή της μιζέριας που ζούμε και της απαξίωσης των ιδανικών, ηθική, εντιμότητα, πατρίδα, η ανάγνωση της ιστορίας του Φριζή θα μας κάνει να ελπίζουμε ακόμη σε ηγέτες.

Μνημείο πεσόντων Εβραίων το 40' και αντισυνταγματάρχη Φριζή

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Μάιος του 2010 σκυμμένη στις σημειώσεις μου στη βιβλιοθήκη του Εβραϊκού μουσείου προσπαθώ να ολοκληρώσω την ερευνητική μου εργασία «Οικιστική εξέλιξη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης»

Μια θορυβώδης παρέα μεσηλικών εισβάλλει στην αίθουσα με τις φωτογραφίες-ντοκουμέντα των Εβραίων της πόλης.

Δεν καταλαβαίνω τη γλώσσα τους και παρακολουθώ τις αντιδράσεις τους και τα επιφωνήματά τους μπροστά στις φωτογραφίες.

Κάποιος κύριος καλοντυμένος, σίγουρα πάνω απ' τα εξήντα με πλησιάζει και με ρωτά στα Αγγλικά.

- Είσαι Εβραία Σαλονικιά;

Του απαντώ όχι και του εξηγώ το λόγο που βρίσκομαι στο μουσείο.

Μου εξηγεί ότι ο παππούς του έφυγε αρχές του 1936 με τον πατέρα του, νέο τότε 18 χρονών και εγκαταστάθηκαν στην Χάιφα. Δούλεψαν ψαράδες εκεί αλλά ποτέ δε ξέχασαν την πατρίδα τους, τη Θεσσαλονίκη.

Τον ρώτησα που έμεναν στην πόλη και μου απάντησε στο συνοικισμό 151.

Μου εξήγησε ακόμη ότι όλοι ήταν απόγονοι Σαλονικιών Εβραίων και αγαπούσαν τη Θεσσαλονίκη από τα τόσα που είχαν ακούσει γι' αυτή.

Ήταν η δεύτερη φορά που επισκεπτόταν την πόλη. Άρχισε να μου μιλά για μέρη που δεν τα πρόλαβα, για το Μπεχτσινάρ, για την όμορφη θάλασσα, για τους αγώνες του παππού του με τη Φεντερασιόν.

Κάποια στιγμή ο εξηντάρης συνομιλητής μου άρχισε να τραγουδά στα σερφαδίτικα ένα γνώριμο μου σκοπό. Παρά την κάποια παραφωνία του, κατάλαβα ότι ήταν «το γελεκάκι που φορείς». Όταν τελείωσε μου είπε γεμάτος περηφάνεια

I am Salonikai just like my father.

Τον φώναξε η παρέα να φύγουν. Θα πήγαιναν στο μνημείο του Ολοκαυτώματος.

Έβλεπα τους προσκυνητές να φεύγουν και σκέφθηκα ότι ήταν εραστές της πόλης μου, όπως είμαι και γω.

Την ώρα που γράφω αυτές τις γραμμές στο λιμάνι της πόλης είναι δεμένο κρουαζιερόπλοιο με Εβραίους επισκέπτες και κάποιων οι πρόγονοι ήταν Σαλονικείς.

Και μπορεί όλοι αυτοί να μη κράτησαν το κλειδί από το παράπηγμα του συνοικισμού που μέναν, όπως οι Σερφαδίτες που φύλαγαν για αιώνες το κλειδί από το σπίτι τους στην Γκόρντοβα και στο Τολέδο, αλλά φυλούσαν στην καρδιά της την πόλη.

Είχα βρει ακόμη ένα εβραϊκό τόπο της Θεσσαλονίκης.

Στοιχεία διαγωνιζόμενου:

Φωτεινή Κωνσταντινίδου

Τμήμα Αρχιτεκτόνων μηχανικών ΑΠΘ

Τηλ : 2310850570, 2310823300, 6973345449

Email: fannykonstance02@hotmail.com